

Locul Sfintei Mănăstiri Neamț în spiritualitatea românească a secolelor XIV-XVI*

– partea a II-a –

Protos. Emilian NICA

III. Personalități ale cinului călugăresc nemțean

O bogată istorie (literatură) românească și străină arată pe bună dreptate că la Mănăstirea Neamț s-au ridicat de-a lungul vremii vrednici și luminați monahi, stareți, arhierii (episcopi), mitropoliți și un patriarh, care au ajuns nu numai în scaunele eclesiastice moldovenești, muntene sau transilvane, ci și de peste hotare, făcând cunoscută în lume mănăstirea de metanie și fiind adevărați conducători și îndrumători spirituali ortodocși.

Prin acești cuvioși părinți, Mănăstirea Neamț și-a dobândit rolul de centru cultural-spiritual, de vatră de cărturărie și trăire duhovnicească.

„Necesitatea ocupării scaunelor episcopale și a celor egumenești cu monahi temeinic pregătiți cărturărește și cu viață morală pilduitoare a condus la statornicirea unei atmosfere culturale, a unei școli în care se formau, zi de zi, cei hărăziți înalțelor dregătorii bisericești”¹.

Cei care s-au format și au purces de la Neamț, s-au remarcat ca buni creștini și oameni cu preocupări culturale, buni îndrumători ai vieții spirituale din episcopii sau mitropolii și mănăstiri, pricepuți în administrație și cu voința de a împlini lucruri de durată.

Primul călugăr de seamă de la Mănăstirea Neamț este Iosif Mușat, considerat de istorici „întâiul adevărat egumen al mănăstirii Neamț”.

Organizându-se Mitropolia Moldovei în timpul voievodului Petru I Mușat, acesta și-a dorit să aibă și un mitropolit care să conducă instituția nou înființată și de aceea a trimis pe Iosif Mușat, ruda sa și egumen la Neamț, pentru a fi sfințit de către Mitropolitul Antonie al Haliciului. Lucrul acesta a provocat dispute între patriarhul de Constantinopol și domnitorul Moldovei, deoarece Patriarhia Ecu-menică dorea să-și impună ierarhul ei grec în scaunul de la Suceava.

* Continuare din numărul trecut, în care au fost publicate primele două capitole ale lucrării.

¹ Diac. Ioan Ivan și Pr. Scarlat Porcescu, *Idem*, p. 117.

Alexandru cel Bun a reușit să împace Biserica Moldovei cu Patriarhia Ecumenică de Constantinopol, la 26 iulie 1401, obținând de la Patriarhul Matei I (1397-1410) recunoașterea lui Iosif Mușat (1386 - după 1408 - c. 1415) ca cel dintâi mitropolit al Moldovei, cu reședința la Suceava. Catedrala acestuia este recunoscută astăzi a fi biserica Mirăuți.

Din cel mai vechi document care atestă și existența mănăstirilor Neamț și Bistrița emis la 7 ianuarie 1407, reiese faptul că Iosif Mușat a fost mai întâi egumen la Neamț și în acea vreme era mitropolitul Moldovei. Textul este clar: „Preasfințitul Mitropolit Chir Iosif al Moldovlahiei, cu bunăvoința lui Dumnezeu și a Preacuratei Maicei lui și a Sfintei Înălțări a lui, mănăstirea Vlădicei mele”².

În timpul păstoririi Sfinției Sale, în vara anului 1402, Alexandru cel Bun a adus moaștele Sfântului Ioan cel Nou, de la Cetatea Albă la Suceava. A fost unul din marile evenimente ale vieții spirituale moldave și ale actului politic voievodal.

Nu se știe sigur unde este mormântul „Vlădicăi Iosif”, probabil a fost astrucat la Neamț, mănăstirea de metanie și de care a avut grijă în timpul vieții sale.

Un alt prelat de seamă a fost Teoctist, Mitropolit al Moldovei între anii: 1452 și 18 nov. 1477, cel care a uns pe câmpia de la „Direptate”, ca Domn al Moldovei pe Ștefan cel Mare și Sfânt.

Cercetătorii istorici cred că Teoctist a viețuit la Neamț și a condus această mănăstire ca stareț înainte de a fi ajuns mitropolit³. În calitate de stareț al Mănăstirii Neamț a contribuit mult la dezvoltarea culturii slavone.

În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, Biserica Moldovei a avut raporturi bune și armonioase cu instituția domniei ajutându-se reciproc în problemele interne și externe.

Mitropolitul, în special Teoctist, cărturar și om de prestigiu, a fost al doilea mare cărmuitor al țării, după domn, și primul sftnic permanent al Voievodului.

Din cauza stării precare a Imperiului Bizantin și cu acesta și a Patriarhiei Ecumenice, căderea Constantinopolului fiind iminentă, Teoctist I a mers pentru hirotonia în arhierie la Ohrida, în anul 1452.

Strădaniilor sale în slujba bisericii și a țării, și poate înrudirii mitropolitului Teoctist cu familia domnitoare, i se datorește favoarea de a fi înmormântat în ctitoria lui Ștefan cel Mare devenită și necropolă familiei sale, la Mănăstirea Putna, în 18 noiembrie 1477.

În sec. al XV-lea, Mănăstirea Neamț a avut doi călugări cărturari care nu au ajuns în treptele ierarhice superioare ale bisericii, dar au dus faima mănăstirii prin munca lor nobilă a împărtășirii cuvântului dumnezeiesc scris.

În prima jumătate a secolului menționat, activitatea de manuscris și de împodobire artistică a cărților a fost dominată de călugărul caligraf-miniaturist Gavriil Uric, iar a doua parte a aceluiași secol, de Teodor Mărișescu și alți ucenici de-ai lor.

² Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, (1374-1437), „Viața Românească”, Iași, 1931, p. 53.

³ N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, vol. I, Buc., 1929, p. 89.

Gavriil Uric (1429-1436) este întemeietorul școlii de miniaturistică de „tip moldovenesc”, de la Neamț. Aici a caligrafiat și pictat numeroase manuscrise printre care: „Tetraevanghelul slavo-grec” din anul 1429 aflat astăzi în biblioteca Bodleyană din Oxford⁴; un alt „Tetraevanghel”, lucrat cu aceeași artă între anii 1435-1436, un „Sbornic” în 1439, altul în 1441, „Leastvița” (Ion Scărariul Sinaitul) în 1446, și două mineie, unul din februarie (1445) și altul din luna martie a anului 1447.

Școala miniaturistică moldovenească de la Neamț a fost continuată în vremea lui Ștefan cel Mare și la Mănăstirea Putna. În acest timp se remarcă Teodor Mărișescul (1491-1502-activat) ca mare caligraf și miniaturist de manuscrise.

Urmașul fericitului Teoctist I, pe scaunul mitropolitan a fost Gheorghe David (1477-1508). El fusese, mai întâi călugăr la Neamț, din care cauză i s-a zis mai târziu „Nemțeanul”⁵.

Fiind ales mitropolit al Moldovei, era fără îndoială un om cărturar și priceput în cele bisericesti.

Teoctist a fost stareț la Neamț în ultimii ani ai sec. al XV-lea, episcop al Romanului (1500-1508), apoi mitropolit al Moldovei (1508-1528), unde este consemnat sub numele de Teoctist al II-lea. Unul dintre ucenicii săi, cronicarul Macarie, scrie că Teoctist „era bărbat învățat ca nimeni altul, cele mai vechi și cele mai noi le-a învățat până la capăt”⁶.

Se crede că pisania de la biserica lui Ștefan cel Mare cu hramul „Înălțarea Domnului”, în ceea ce privește forma și cuprinsul ei, este alcătuită de Teoctist, pe când era stareț la Neamț.

A repausat întru Domnul la 15 ianuarie 1528, schimnic cu numele de Teodor, fiind înmormântat în pridvorul bisericii mari de la Neamț.

Între stareții de seamă care au condus în sec. al XV-lea Mănăstirea Neamț, amintim pe Siluan (Silvan), care a dăruit mănăstirii în anul 1437 Epitaful ce-i poartă numele, și pe Ioasaf, care împreună cu mai mulți ucenici, a mers stareț la Mănăstirea Putna, la îndemnul lui Ștefan cel Mare și a Mitropolitului Teoctist.

În aceeași strălucită vatră monahală din vecinătatea Cetății Neamțului s-au format și cronicarii de mai târziu: Macarie și Eftimie. Din nefericire nu se cunosc prea multe date despre ei.

La 1523, Macarie era egumen la Mănăstirea Neamț, menționat într-un tipic al acestui așezământ. În calitatea sa de egumen la Neamț, sau poate mai înainte, el trebuie să-l fi cunoscut pe voievodul Petru Rareș, în timpul căruia a ajuns episcop la Roman (23 aprilie 1531-1558). Ca episcop este întâlnit în mai multe documente ale vremii. La 1548, el dăruiește împreună cu Teodosie, episcopul de Rădăuți, niște părți din satul Orțești, Mănăstirii Neamț.

Cronica lui este scrisă la îndemnul lui Petru Rareș și cuprinde istoria Moldovei de la moartea lui Ștefan cel Mare (1504) până la instalarea lui Vodă

⁴ Ion Bianu, *Documente de artă românească din manuscripte vechi. Evanghelia slavo-greacă*, Buc., 1922.

⁵ Pr. Nicolae M. Popescu, *Gheorghe David, Mitropolitul Moldovei*, Buc., 1936, p. 14.

⁶ P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, Buc., 1959, p. 95.

Rareș în a doua domnie a sa (1541). A murit la 1 ianuarie 1558 și a fost înmormântat la Mănăstirea Râșca în timpul Mitropolitului Moldovei, Grigorie de la Neamț (1554-1564) și a domnitorului Alexandru Lăpușneanu.

Eftimie a fost continuatorul cronicii lui Macarie, el scriind istoria Moldovei de la 1541-1553, adică de la instalarea lui Petru Rareș în a II-a domnie, și până în al doilea an de domnie a lui Alexandru Lăpușneanu.

Conform opiniilor lui Ștefan Balș și ale Corinei Nicolescu, Eftimie ar fi fost viețuitor și egumen la Neamț, apoi episcop la Roman⁷, concluzie la care ajunge și istoricul Ioan Bogdan⁸.

Alți ierarhi din sec. al XVI-lea, care au activat și au plecat de la Neamț sunt Gheorghe al II-lea și Grigorie (de la Neamț).

După retragerea lui Grigorie Roșca, în scaunul rămas vacant a fost ales Gheorghe al II-lea de la Neamț, despre care este vorba în documentul din 19 februarie 1552⁹. El trebuie să fi fost un om bine pregătit și cu multe calități, fapt pentru care s-a bucurat de încrederea domnitorului Ștefan Rareș. Mitropolitul a trebuit să facă față atât situației interne sfâșiate de disputa pentru domnie între frații Iliș și Ștefan; intoleranța religioasă, cât și pericolului ce venea de la Reforma apuseană, calvinism, protestantism și mahomedism. A fost înlăturat probabil în timpul lui Alexandru Lăpușneanu, când va fi adus în locul lui Grigorie (Gligorie) „de la Neamț” (1552-1564)¹⁰.

Nu se știe dacă a fost sau nu egumen la Neamț, dar a fost viețuitor în această obște monahală. Numele lui este menționat pentru prima dată într-o însemnare din 15 decembrie, 1554, ca apoi să fie întâlnit și în 1556, într-un document din 31 august acel an, unde se scrie că din îndemnul lui „Chir Grigorie mitropolitul”,¹¹ Alexandru Lăpușneanu făcea o danie Mănăstirii Putna. Pentru a nu fi confundat cu fostul mitropolit Grigorie Roșca, purta titulatura „de la Neamț”.

La 14 octombrie 1558, într-un sobor cu episcopii Anastasie de Roman și Eftimie de Rădăuți, mitropolitul Grigorie de la Neamț a sfințit Mănăstirea Slatina, marea ctitorie a lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu¹².

Mitropolitul Grigorie s-a preocupat și de mănăstirea sa de metanie, Neamț, căreia îi dăruiește, la 25 decembrie 1560, o cruce sculptată în lemn și ferecată, care poartă moaștele Sf. Teodor Tiron cu următoarea inscripție: „această cruce a făcut-o și a ferecat-o chir Gligorie de la Neamț, mitropolitul Sucevei... în anul 7068 (1560) decembrie, 25... a săpat popa Nichifor”¹³.

În 1561, mitropolitul Grigorie primește vizita Patriarhului de Constantinopol, Ioasaf al II-lea (1555-1565) care venea în Moldova.

⁷ Ștefan Balș și Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț*, Ed. Tehnică, Buc., 1958, p. 26.

⁸ Ioan Bogdan, *Scrieri Alese*, Ed. Acad. R.S.R., Buc., 1968, p. 337.

⁹ *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. II, p. 9-10.

¹⁰ Mircea Păcurariu, *Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, în B.O.R., nr. 3-4, 1975, p. 332.

¹¹ *D.I.R.*, *idem*, p. 97.

¹² Grigore Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 180.

¹³ Melchisedec, *op. cit.*, p. 10-11.

În urma mai multor dispute, mitropolitul a fost înlăturat din scaun, re-trăgându-se la mănăstirea de metanie, Neamț, trecând întru Domnul după anul 1579 și fiind înmormântat aici.

Cu smerenie și cu respect pentru adevărul istoric am evocat câțiva dintre călugării de la Mănăstirea Neamț, care fiind formați aici nu au îngropat talentul, ci l-au înmulțit aducând roade în folosul bisericii moldave și al drept-credinciosului neam românesc.

IV. Mănăstirea Neamț și activitatea de așternere a cărții cultice românești. Circulația cărții nemțene

Mănăstirile românești, ca și cele străine, nu au fost numai locașuri pentru înălțarea rugăciunilor către Dumnezeu; nu au fost numai instituții bisericești, în care să se practice regulile vieții monahale și normele morale; mai mult de atât au fost focare de cultură și literatură religioasă și chiar laică.

În mediul mănăstiresc s-au format în secolele XIV-XVI cele dintâi și cele mai de seamă centre artistice și culturale ale vremii. În chiliile monahilor s-au transcris pe pergament sau hârtie, într-o caligrafie îngrijită, cu litere și frontispicii bogat împodobite, cele dintâi cărți manuscrise.

Tot ce s-a scris în slavonă la noi sau a fost copiat în această perioadă nu reprezintă „slavism”, o conștiință slavă, ci este o mărturie a conștiinței ortodoxe românești completată cu elemente esențiale ale culturii bizantine asimilate prin limbaj slavon.

În Biserica Ortodoxă a Țărilor Române, au circulat, în etape succesive sau paralel, manuscrise latine, grecești, slavone, greco-slavone, toate exprimând și punând în circulație un conținut comun bizantino-ortodox.

Acei cărturari români din secolele XIV-XVI nu îndeplineau numai rolul de copişti și difuzori ai cărții și culturii medievale comune popoarelor ortodoxe care aveau ca limbă cultă slavona, ci ei aduceau contribuții prețioase la sporirea patrimoniului cultural, prin noi traduceri și creații originale. Pentru a delimita situații fundamentale trebuie subliniat faptul că slavonismul reprezenta, în mod firesc, pentru toți slavii, începutul culturii lor, pe când la noi acest „curent” a însemnat o modalitate de circulație pentru continuitatea culturii autohtone daco-române și apoi bizantine sub o formă nouă. Putem afirma că era o soluție de continuitate a culturii străvechi, care cunoscuse o expresie originală mai întâi, greacă, latină și apoi slavonă pentru a duce la corolarul românesc.

Cartea românească-slavonă care exprimă această cultură este alcătuită, în primul rând, din evangheliare, apostole, octoihuri, minee, cazanii, psaltiri, ceasloave, liturghiere, într-un cuvânt carte religioasă copiată și difuzată atât pentru necesitățile oficierii cultului ortodox, cât și pentru învățarea cititului și chiar pentru lectură.

Poate mai mult decât toate celelalte așezăminte călugărești din Moldova, Mănăstirea Neamț își datorează faima și însemnătatea sa activității culturale și artistice cu totul deosebite desfășurate aici în veacul al XV-lea și la începutul secolului următor.

Încă din vremea organizării și recunoașterii mitropoliei Moldovlahiei, spre sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, înregistrăm mărturii și indicii despre existența unor scrieri patristice în versiuni slavone și la est de Carpați.

Chiar dacă nu avem astăzi dovezi explicite despre preocupările cărturărești ale primului mitropolit cunoscut al Moldovei, Iosif I¹⁴, deducem că el era o mare autoritate bisericească, îngrijindu-se în același timp și de soarta și conducerea marilor mănăstiri Neamț și Bistrița. El a dat dispoziție chiriarhală egumenului nou al celor două mănăstiri reunite după metoda vremii, Neamț și Bistrița la 1407, printr-un document din 7 ianuarie, să primească în grijă și „cărțile”. Nu cunoaștem știri documentare în legătura cu proveniența acelor cărți. Se crede că unele proveneau de la muntele Athos sau de la diferite alte mănăstiri din sudul Dunării, de unde au fost aduse de călugări valahi.

Se presupune că, între cărțile date de jupan Ureache „în mâinile popii chir Dometian” era și un Minei, cunoscut sub numele de Mineiul de la Neamț, scris în secolele XIII-XIV, aflat astăzi la Academia Română¹⁵.

Începând cu anii 1391-1392, la Neamț a existat, până la sfârșitul secolului al XIX-lea un Sbornic, manuscris slavon ce fusese redactat la Loveci, pe timpul domniei țarului bulgar Ioan Alexandru (1331-1371)¹⁶.

Tot din vremea mitropolitului Iosif I Mușat se păstrează, într-un manuscris slav, de redacție medio-bulgară, „Cuvintele Sfântului Isaac Sirul”, manuscris aflat astăzi tot în fondurile Bibliotecii Academiei (Nr. 139). El este datat de unii specialiști la sfârșitul secolului al XIV-lea, iar de P.P. Panaitescu în secolul al XV-lea¹⁷.

Un Sbornic, omiliar patristic, s-a scris la Mănăstirea Neamț în jurul anului 1400. Același P.P. Panaitescu îl datează din „secolul XV” și arată că este scris în Moldova, între paranteze: „Mănăstirea Neamț”¹⁸.

Istoricul Radu Constantinescu precizează în legătură cu acest manuscris slav de la Neamț, că este „copiat la Neamțu la sfârșitul secolului al XIV-lea”¹⁹.

La începutul secolului al XV-lea, după recunoașterea mitropolitului Iosif de către Patriarhia Ecumenică, s-a stabilit un timp în Moldova Grigore Țamblac, trimisul Patriarhiei de Constantinopol pentru aplanarea conflictului. Era un călugăr de frunte al Ortodoxiei din Balcani. Unii cercetători, pornind de la însemnările păstrate pe manuscrisele din 1439 și 1441, copiate de Gavriil Uric,

¹⁴ Pr. Scarlat Porcescu, *Iosif, cel dintâi mitropolit al Moldovei*, în M.M.S., XL (1964), nr. 3-4, p. 126-139.

¹⁵ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, Buc., 1959, p. 11.

¹⁶ Episcop Melchisedec, *Catalog de cărțile sârbești și rusești manuscrise vechi ce se află în Biblioteca sfintei mănăstiri Neamț în anul 1883, în zilele 5-8 septembrie*, în „R.I.A.F. ”, an II, vol. I, fasc. I, Buc., 1884, p. 138.

¹⁷ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 173.

¹⁸ *Ibidem*, p. 200 și 210.

¹⁹ R. Constantinescu, *Note privind Istoria Bisericii Române în secolele XIII-XIV*, în „Studii și materiale de Istorie Medie”, vol. VI, Buc., 1973, p. 6.

admit faptul că Grigore Țamblac a fost egumen al Mănăstirii Neamț prin anii 1402-1406.

Probabil că Alexandru cel Bun și Mitropolitul Iosif în dorința de a vedea Mănăstirea Neamț o vatră de cărturărie bine organizată, l-au trimis pentru o perioadă ca îndrumător pe acest Grigore Țamblac și ca egumen. Acesta împreună cu monahii mănăstirii au contribuit la intensificarea preocupărilor vieții monastice dar și culturale.

Treptat s-a dezvoltat în cuprinsul Mănăstirii Neamț cel mai mare centru de caligrafi și minaturisti din Moldova acelor vremuri. Călugării formați în această școală au transcris și au scris numeroase cărți de învățătură, pentru ei și pentru celelalte mănăstiri și biserici din Țările Române.

Cele mai vechi manuscrise provenite de aici, realizate într-o caligrafie înflorită pe pergament, având frontispicii și litere bogat împodobite cu împletituri policrome, au fost scrise la Neamț de cunoscutul caligraf Gavriil monahul, fiul lui Uric.

„În urma unor cercetări făcute de Radu Constantinescu în biblioteci documentare din Moscova, acesta dovedește că Gavriil Uric a început activitatea lui cu mult mai înainte de data cunoscută până acum (1429) și anume 1413. Istoricul argumentează acest lucru prin descoperirile făcute în Muzeul Istoric din Moscova, unde a găsit câteva file dintr-un manuscris slavon ce cuprinde însemnări, ce arată că ar fi fost copiate înaintea unui cutremur din 1411, în vremea voievozilor Țării Românești, Mircea (1386-1418) și Mihail, fiul său. În fondul Mazurin de la Arhivele centrale de stat din Moscova, cercetătorul sus-numit a descoperit un manuscris slav, care așa cum informează semnătura copistului, a fost prescris în anul 1413, de către popa Dometian și un anume Gavriil. Manuscrisul cuprinde Scara lui Ioan din Sinai, 16 cuvântări ale Sfântului Grigorie de Nazianz, traduse în secolul al X-lea în vechea slovă, pe care le-a copiat Gavriil Uric într-un alt manuscris nemțean din 1424, care se află astăzi la Biblioteca din Moscova²⁰.

Se cunosc până acum mai multe manuscrise copiate de monahul Gavriil. Cel dintâi manuscris, un Tetraevanghel slavo-grec, copiat pe pergament de Gavriil Uric, la Mănăstirea Neamț, datează din anul 1429. Manuscrisul se păstrează acum la Biblioteca Bodleyana din Oxford²¹.

-Tetraevanghelul slavon din anul 1436, pe pergament, a fost scris de Gavriil monahul, în vremea starețului Silvan²².

-Sbornic din anul 1439, păstrat în Biblioteca Academiei Române (cota 164)²³.

-Sbornic din anul 1441, care este păstrat în aceeași bibliotecă sub cota 165²⁴.

-Sf. Ioan Gură de Aur, cuvântări. Mărgărintar, din anul 1443 scris de Gavriil

²⁰ Pr. Prof. Ioan Rămureanu, *Rolul B. O. R în Biserica Răsăritului în sec. XIV-XV*, în B. O. R. , anul XCIX, nr. 1-2, 1981, p. 141-142.

²¹ Ion Bianu, *op. cit.*

²² Episcop Melchisedec, *op. cit.*, p. 145.

²³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 248.

²⁴ *Ibidem*, p. 249.

și păstrat astăzi la Biblioteca Academiei Române (cota 136)²⁵. Pe fila 371 se afla o însemnare, în slavonă, referitoare la sfârșitul voievodului Ștefan al II-lea, căruia i s-a tăiat capul și a fost îngropat la mănăstirea Neamț²⁶.

-Minei pe luna februarie din anul 1445 păstrat la biblioteca menționată mai sus sub cota 122²⁷.

-Ioan Scărariul Sinaitul: Leastvița, anul 1446, păstrat în B. A. R. (cota 143)²⁸.

-Minei pe luna martie anul 1447, păstrat în B. A. R. (cota 123) cu însemnarea „Gavriil a scris această bucată de minei în anul 6955” (1447)²⁹, iar mai jos, pe aceeași pagină: „acest minei a fost continuat în anul 6970” (1463)³⁰.

-Sbornic, sec. XV, are însemnarea: „a lui Gavriil monahul”³¹ și este păstrat la Academia Română (cota 149).

„Incontestabil că manuscrisele din sursa și școala moldovenească și anume cele realizate de centrul de miniatură de la Mănăstirea Neamțului (1424-1450), sau în orice caz din acelea lucrate mai târziu indiferent unde în Moldova, Putna, Humor sau Voroneț, toate poartă pecetea de neșters a școlii monahului Gavriil de la Neamț. Școala moldovenească pentru miniatură din secolul al XV-lea își datorează începuturile centrului de caligrafie și miniatură, constituit la Mănăstirea Neamț, o școală de cultură teologică și artistică, care a făcut epocă”³².

„Din tradiția creată de monahul Gavriil, artistul de la Neamț (1429) a fost preluată de monahul Macarie tipograful (1508 – 1512) și în felul acesta s-a făcut o fericită filiațiune de la cartea scrisă la cea tipărită, transmitând acesteia o exteriorizare de grafică ce reprezintă un specific autohton (rezultat din filtrarea artei bizantine)”³³.

După moartea lui Gavriil Uric, Mănăstirea Neamț a continuat în secolele XV-XVI să fie un focar de cultură menținându-se în fruntea celorlalte mănăstiri. În continuare au fost copiate de caligrafii de la Neamț și alte cărți de cult pentru a fi dăruite Mănăstirii Putna sau altor mănăstiri:

-Minei pe august copiat din porunca lui Ștefan cel Mare în anul 1467, de monahul Casian³⁴, manuscris păstrat la Putna.

-Minei pe noiembrie copiat în anul 1467, de Casian spre a fi trimis la Putna unde se și păstrează³⁵.

²⁵ *Ibidem*, p. 171.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. 147.

²⁸ *Ibidem*, p. 178.

²⁹ *Ibidem*, p. 148.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 195.

³² Virgil Molin, *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile Ieromonahului Macarie*, în M. M. S., anul XXXV, nr. 5-6, 1959, p. 309.

³³ Virgil Molin, *Un aspect din complexul artei religioase românești*, în M.M.S., anul XXXVII, nr. 5-6, 1961, p. 437.

³⁴ Mihai Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în „Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare”, Buc., 1958, p. 373.

³⁵ *Ibidem*, p. 376.

-Minei pe ianuarie, copiat în anul 1467 din porunca lui Ștefan cel Mare, de ieromonahul Ioanichie, pentru Mănăstirea Putna³⁶. Astăzi se află la Moscova.

-Pravila lui Matei Vlastarie, scrisă în 1472 la Mănăstirea Neamț de monahul Ghervasie, cel care a copiat în 1475 Vechiul Testament³⁷. Primul manuscris se păstrează la Biblioteca Academiei, iar al doilea la un muzeu din Moscova.

Teodor Mărișescul, un alt caligraf vestit a activat la Mănăstirea Neamț spre sfârșitul sec. al XV-lea unde a copiat:

-Un Tetraevanghel în 1491³⁸;

-Tetraevanghel așternut în 1493, copiat de Teodor Mărișescul, care se află astăzi în Biblioteca regală din München;

-Tetraevanghel caligrafiat în anul 1498³⁹;

-Apostol întocmit în anul 1500, pentru Mănăstirea Neamț⁴⁰;

-Tetraevanghel, scris în anul 1500, atribuit de cercetători monahului Teodor Mărișescul de la Neamț⁴¹.

Între manuscrisele din sec. al XV-lea, păstrate la Academia Română se tezaurează, după cum s-a consemnat unele opere care provin de la Mănăstirea Neamț, copiate de călugari caligrafi din această sfântă mănăstire. Activitatea de copiere a cărților, mai ales liturgice, a continuat și în sec. al XVI-lea.

Se cuvine a fi amintite titlurile manuscriselor păstrate în biblioteca Academiei, copiate în Moldova, unele la Mănăstirea Neamț în sec. al XVI-lea: patru Tetraevanghele; Catenă la Iov; Evanghelia lui Marcu cu tâlcuire; trei Psaltiri; Triod-Penticostar; Penticostar; patru Antologhioane; Minei pe luna octombrie, pe august; Slujba acatistului; Viața Sf. Vasile cel Nou; Ioan Scărariul Sinaitul; Leastvița; Iosif Vrienios: cuvântări; înmormântarea călugărilor⁴².

Pe lângă înscrisurile de cult erau necesare și cele de îndrumare moral-religioasă a credincioșilor: Sbornice, Cuvântări ale Sf. Părinți, Leastvița, Varlaam și Ioasaf, și de instruire pentru a preîntâmpina acțiunile prozelitiste ale romano-catolicismului și ale altor confesiuni (*calvini, luterani etc.*). Deosebit de important este și faptul că subiectul patristic „Varlaam și Ioasaf” este reprezentat în imagini sugestive–frescă, realizate în secolele XV-XVI pe zidurile din gangul clopotniței de la intrarea principală în incinta Mănăstirii Neamț. Această reprezentare în pictură a textului patristic Varlaam și Ioasaf este unic în țara noastră⁴³.

³⁶ *Ibidem*, p. 141.

³⁷ *Ibidem*, p. 378 și p. 390.

³⁸ *Ibidem*, p. 402-403.

³⁹ *Ibidem*, p. 408.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 409-412; P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 119-120.

⁴¹ Mihai Berza, *op. cit.*, p. 434.

⁴² P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 112, 114, 116, 117, 118, 123, 126, 130, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 146, 150, 151, 160, 179, 183, 244.

⁴³ Diacon I. Ivan, *Clopotnița mănăstirii Neamț*, în M.M.S., XXXVIII (1962), 7-8, p. 612-616.

Cărțile monahilor de la Neamț, distinse prin tehnică și artă, au servit ca modele caligrafiilor din alte țări și primelor tipografii din Țările Române⁴⁴.

Dintre Tetraevangheliile scrise la Mănăstirea Neamț, Ștefan cel Mare a dăruit, în 1492, unul Mănăstirii Zografului de la Muntele Athos, iar altul l-a dat Mănăstirii Moldovița în 1498. „În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, în Episcopia Vadului (unde a ctitorit o biserică) și în întreaga Transilvanie, cărțile de cult erau aduse de la mănăstirile din Moldova, cu preponderență de la Neamț, Putna și Voroneț”⁴⁵.

Însemnările de pe Evangheliarul de la Humor, scris în 1473 de monahul Nicodim, arată că în 1535 manuscrisul era trimis la Ciceu în Transilvania, spre a fi pus la adăpost de năvălirea turcilor împotriva lui Petru Rareș. Majoritatea cărților de slujbă bisericească folosite în bisericile ortodoxe din Transilvania, erau aduse din Moldova prin intermediul călugărilor, negustorilor, solilor, prin donații și cumpărări. Aceasta arată comunitatea de cultură slavă bisericească atât pe teritoriul țării Moldovei, cât și pe cel al Transilvaniei.

Manuscrisele românești în limba slavonă ale scrierilor culturii medievale erau apreciate și căutate în întreaga lume de cultura slavonă, pentru transmiterea fidelă a textelor.

Un Sbornic de la Neamț, din anul 1577 care cuprinde mai multe fragmente se află astăzi la Moscova alături de multe altele.

Pe un Tetraevanghel terminat în 1512 de pisarul Dimitrie sunt notate pe larg evenimentele din Moldova, anului 1497, dar și cu aprecierea privitoare la construirea bisericii mari de la Neamț.

În anul 1523, Macarie, egumenul Mănăstirii Neamț, unul dintre cronicarii de început ai Moldovei, dăruiește mitropolitului Teoctist, o Psaltire slavonă copiată de mâna sa, iar mitropolitul, om de aleasă cultură, îi mulțumește cu un Tipic copiat la cererea sa de egumenul Mănăstirii Putna, Siluan⁴⁶.

Cronicarii Moldovei, Macarie și Eftimie foștii egumeni ai Neamțului, primul în 1523, al doilea în 1554, se presupune că în chiliile de aici și-au alcătuit cronicile împănate cu acele podoabe de stil și farmec narativ, care aveau să pregătească drumul cronicarului de mai târziu, Grigore Ureche.

Acțiunea de concepere a cronicilor Moldovei a fost încurajată și de voievozii din sec. al XVI-lea. Cronicarii de Curte au luat ca model pe cronicarul bizantin Constantin Manasses.

O dată cu apariția tiparului, manuscrisele copiate și împodobite cu miniaturi și viniete au început să apară mai rar.

În tipografia Țării Românești de la Târgoviște, înființată de Radu cel Mare (1495-1508), ieromonahul Macarie a tipărit primele cărți: Liturghierul (1508);

⁴⁴ Dan Simionescu, *Mănăstirea Neamțului ca focar de cultură*, în „Studii și cercetări istorice”, vol. XVIII, 1943, p. 98.

⁴⁵ Arhim Nestor Vornicescu, *Relațiile bisericești-culturale între Mănăstirea Neamț și Transilvania, din cele mai vechi timpuri până în preajma anului 1918*, în M. M. S., anul XLIV, nr. 11-12, 1968, p. 664-666.

⁴⁶ Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Urechia*, Buc., 1891, p. 154-204.

Octoihul (1510), Tetraevanghelul (1512), toate în limba slavă. Alți mari tipografi din sec. al XVI-lea au fost: Filip Moldoveanul și Coresi (40 de vol. în aproximativ 20 de ani), care s-a dovedit un editor și un tipograf al cărții de religie ortodoxă tot atât de iscusit cât au fost contemporanii lui din Occident pentru cartea religioasă catolică.

Treptat, cititorii au observat că limba română este capabilă să exprime idei și sentimente în mod mai clar decât limba slavonă, că există o limbă înțeleasă de toți românii, fie ei moldoveni, transilvăneni, munteni sau bănățeni.

Revenind la cartea scrisă în țările românești, trebuie să acceptăm că s-au copiat mai multe manuscrise decât cele care au ajuns până la noi.

În Moldova, în anul 1687, tătarii au ars mitropolia cea veche, biserica de la Trei Ierarhi așa întâmplându-se și cu mănăstiri printre care și Neamț, care a fost pustiiată și prădată, încât numeroase manuscrise s-au împrăștiat ori s-au mistuit definitiv.

Incontestabil că ceea ce cunoaștem astăzi reprezintă numai o parte din manuscrisele care s-au alcătuit și au circulat în sec. XIV-XVI în rândul cărora s-au aflat și cele de la Mănăstirea Neamț.

Reconstituirea acestui tezaur bibliofil este anevoioasă cel puțin în momentul de față. Certă este însă prezența manuscriselor nemțene cu trăsăturile lor definitorii.

V. Tezaurul cultic și artistic nemțean (vase liturgice, veșminte, evanghelii, sfinte cruci, odoare)

În Uricul din 7 ianuarie 1407 sunt trecute bunurile de preț pe care egumenul de la Neamț trebuia să le ia în primire: „... ca să deie totul ce se găsește în aceste mai sus numite mănăstiri (Neamț și Bistrița n.n.) în mâinile popei chir Dometian, fie cărți, fie odâjdii, fie vase, toate de la mare până la mic...”.

Avem prin acest document prima mențiune în legătură cu activitățile cultural-liturgice în mănăstirile moldovenesti.

Ca toate celelalte vechi și importante așezăminte monahale din țările românești, Mănăstirea Neamț trebuie să fi posedat în secolele XV-XVI și apoi, un bogat tezaur de obiecte de cult din metal prețios, broderii, țesături, veșminte și sculpturi în lemn, manuscrise ș.a. În afară de bunurile materiale producătoare de venituri, mănăstirea avea un fond bogat de bunuri liturgice sau de cult, fără de care nu se puteau săvârși slujbele religioase în biserică, lucruri amintite de altfel și în acel act din 7 ianuarie mai sus menționat.

Analizând puținele piese păstrate astăzi în colecțiile muzeale, care provin din zestrea Mănăstirii Neamț, se constată că până în preajma secolului al XVII-lea domniile cei mai de seamă sau înalții prelați au dăruit acestui locaș opere de artă dintre cele mai valoroase.

Cea mai veche legătură de carte, păstrată în Moldova, provine de la Neamț și este aceea a Tetraevanghelului scris aici de Gavriil Uric în anul 1436⁴⁷. Frecătura

⁴⁷N. Iorga, *Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamț*, Bul. Com. Mon. Ist., Buc., 1910, p. 100-101.

este de argint aurit, lucrată în tehnica „au repausse”, este cizelată și reprezintă pe față și pe verso diferite episoade din viața Mântuitorului nostru Iisus Hristos.

Așa cum am aratat în capitolul anterior, Evangheliarul are o inscripție gravată pe scoarța din față din care reiese că a fost făcută de jupan Cândea Lațcu, pârcălab de Hațeg, pentru Mănăstirea Neamț.

A doua operă de mare preț care a făcut parte din tezaurul Neamțului este Epitaful (Sf. Aer) făcut, se pare, de ieromonahul Siluan în anul 1437. Prima inscripție de pe Epitaf relatează un tropar din Prohodul Domnului într-o slavonă nu tocmai corectă : „Viață, în mormânt pusu-Te-ai Hristoase și oștile îngeresti cu frică s-au mirat slăvind îngroparea Ta”.

În a doua însemnare de pe Epitaf se spune : „Făcut-a acest dar ieromonahul Siluan, egumenul de la Neamț. În zilele evseviosului și iubitorului de Hristos Ioan Ștefan Voievod (Ștefan al II-lea). Și s-a săvârșit în anul 6945 luna septembrie 1” (1437).

Eruditul Episcop Melchisedec precizează „că această însemnare din urmă este într-o slavonă corectă, cuvintele fiind compuse de un bun cărturar”⁴⁸.

Epitaful se află astăzi la Muzeul de Artă al României, din București, fiind de o mare valoare artistică și istorică.

În „anul 1463 Ștefan cel Mare, Domn al Moldovei au ferecatu cu argintu capu lu prea cuviosului parintelui nostru Simeon celu din muntele minunatu, și au poleitul ferecătura cu auru care moșce (moaște) se află până acum în veșmântaria acestei mănăstiri Neamțului”⁴⁹.

Tetraevanghelele din anii 1493 și 1498 scrise și ferecate la îndemnul Sfântului Ștefan cel Mare, de către Teodor Mărișescul la Mănăstirea Neamț duc la concluzia că exista aici în sec. XV și un atelier de prelucrare a metalelor pretioase.

Un alt dar însemnat pe care Ștefan cel Mare l-a făcut Mănăstirii Neamț este Panaghیارul din anul 1502⁵⁰, obiect liturgic. Opere de orfevrărie de o deosebită finețe artistică, decorată la exterior în filigran și cizelată la interior, are decorată imagini cu icoana Deisis și Înălțarea Domnului.

Zidirea monumentalei biserici „Înălțarea Domnului” din Mănăstirea Neamț și dorința ctitorului de a înzestra acest lăcaș ca și alte ctitorii ale sale cu obiecte de cult prețioase, a determinat, spre sfârșitul sec. al XV-lea, o activitate mai vie de prelucrare a metalelor în atelierul acestui important așezământ monahal.

Postelnicul Cozma Șarpe a dăruit Mănăstirii Neamț câteva obiecte de cult: un sfeșnic, o cădelniță, un pahar și cinci linguri, toate de argint, „un patrafir cusut cu

⁴⁸ Melchisedec, Episcopul Romanului, *Notițe istorice și Arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și Biserici antice*, Buc., 1885, p. 8.

⁴⁹ Augustin Braha, *Istoria fondării mănăstirii Neamț-Secu*, 1864, Ms 161, f. 6v.

⁵⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 100; Stelian Petrescu, *Odoarele de la Neamț și Secu*, Buc., 1911, fig. 33

fir și cu icoane și mărgărintar și canafi cu aur și mărgărintar și alte podoabe, odăjdii bisericești din arșinic italian, cu aur”⁵¹.

O altă danie a fost făcută de panul Cârstea și kneaghina lui Maria și constă dintr-o Sfântă Cruce cu opt colțuri. Împrejurul praznicelor împărătești sculptate se află o inscripție în slavonă: „Această Cruce a făcut-o și a ferecat-o Panul Cârstea jitnicearul de Suceava și kneghinea lui Maria, și au dat-o spre rugăciunea și pentru sufletele lor și ale părinților lor, în anul 7066, mai 26” (1558). Pe mânerul crucii sunt scrise cuvintele: „În mănăstirea Neamțului, unde este biserica Înălțarea Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos”. În partea inferioară a mânerului este sculptat numele „Sava” care după Episcopul Melchisedec, este al argintarului⁵².

În veacul al XVI-lea exista probabil la Neamț și un atelier de sculptură în lemn, de unde provin crucile sculptate și ferecate; cea mai valoroasă este aceea ferecată de mitropolitul Grigorie și dăruită mănăstirii în anul 1560. Ea este din lemn sculptat, îmbrăcată în argint aurit, are dimensiuni mari fiind sculptate toate praznicele împărătești. Are opt colțuri, iar la cele trei colțuri principale sunt puse părțile din moaștele Sf. Teodor Tiron. Pe Sf. Cruce se află inscripționate următoarele cuvinte: „Această cruce a făcut-o și a ferecat-o Kir Gligorie Nemțanul, Mitropolitul Sucevei, și o a dat spre pomenire Mănăstirii Neamțului, unde este biserica sfintei Înălțări a Domnului Dumnezeului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos. În anul 7068, luna decembrie” (1560). Mai este înscris numele sculptorului „popa Nichifor”, prețul lucrării, și se semnalează „că în cruce sunt puse moaștele Sf. Marelui Mucenic Teodor Tiron”⁵³.

La Neamț, „au mai fost sigur discuri, cruci, ripide, perdele de fir, care s-au risipit... în privința aceasta, Neamțul n-a avut norocul Putnei” fiind furată de toate odoarele ei de „tâlharii” și de „cazacia lui Sobieski” la 1633⁵⁴.

În biserica Înălțarea Domnului de la Neamț se mai păstrează o icoană, reprezentând pe o față pe Maica Domnului, iar pe cealaltă pe Sf. Mucenic Gheorghe. Această icoană este de proveniență bizantină fiind dăruită de împăratul Bizanțului Ioan al VIII-lea Paleologul, domnitorului Alexandru cel Bun pe la anul 1424. Icoana a fost lăsată moștenire fiului său Ștefan care o dăruiește Mănăstirii Neamț ori la începutul domniei sale (1433-1435) sau la sfârșit (1445-1447).

În sec. al XIX-lea icoana Maicii Domnului a fost împodobită cu îmbrăcăminte metalică din argint aurit, cu ornamente și pietre prețioase de familia Sturdza, în vremea starețului Neonil Arhimandritul (1844).

O altă categorie de odoare este formată din broderiile, utilizate la oficierea sfințelor slujbe. Existând biserică și cler, categoric se foloseau și veșminte pentru desfășurarea cultului divin.

Am amintit de Epitaful lui Siluan din 1437, apoi epitrahilele cu însemnarea, Cosma Șarpe Postelnicul, dar sigur au existat și alte asemenea veșminte. Nu au

⁵¹ D. I. R., *veacul XVI*, I, p. 93-94; Stelian Petrescu, *op. cit.*, fig. 43.

⁵² Melchisedec, Episcopul Romanului, *op. cit.*, p. 11-12.

⁵³ *Ibidem*, p. 10-11; Stelian Petrescu, *op. cit.*, fig. 23.

⁵⁴ N. Iorga, *Mănăstirea Neamțului*, p. 23.

rămas mențiuni scrise în legătură cu atelierele unde au fost lucrate broderiile, dar este de presupus că acestea au funcționat pe lângă curțile domnești și pe lângă mănăstiri : la Neamț, Putna, Sucevița și Dragomirna.

Cercetătorii au căzut de acord asupra unor perioade stilistice distincte în evoluția acestui gen artistic. Pieseile aparținând sec. XV, provenind din atelierele moldovenești din timpul lui Ștefan cel Mare care fac faimă colecției de la Mănăstirea Putna, se înscriu în așa-numitul „stil monumental”.

Dacă la începutul veacului al XVI-lea, epitafele păstrează în mare schema iconografică din sec. al XV-lea, a epitafului de la Mănăstirea Neamț (1437), pe măsură ce înaintăm în timp, ele vor suferi modificări prin amplificarea schemei iconografice cu un număr crescând de personaje, care aglomerează scena.

Mănăstirea Neamț, prin arhitectura, pictura, vasele liturgice, cărțile și obiectele de artă decorativă fragmentar păstrate, capătă o semnificație și un interes cu totul deosebit pe drumul parcurs de cultura și arta moldovenească de la sfârșitul sec. al XIV-lea și până către sfârșitul veacului al XVI-lea și chiar mai târziu.

Prin operele sale de caligrafie, miniatură și broderie, Mănăstirea Neamț ilustrează cel mai vechi capitol din viața spirituală a Moldovei. Multe din aceste obiecte de preț au intrat în tezaurul așezămintelor călugărești de peste hotare, aglomerându-se la Sf. Munte Athos, Sinai, Sf. Mormânt sau au completat zestrea mănăstirilor ortodoxe nord-pontice. Prin ele se conturează rolul de excepție al Bisericii Ortodoxe Române și al puternicelor așezăminte călugărești în frunte cu Neamț, Putna, Tismana, Cozia ș.a., adevărate vetre de cultivare a sentimentului de iubire a Mântuitorului Iisus Hristos și față de țărâna sfântă a țării.

Concluzii

Pe baza mărturiilor scrise și nescrise, păstrate până astăzi sau care s-au mistuit în timp se constată că Mănăstirea Neamț se impune și se individualizează de-a lungul veacurilor ca un veritabil centru al Ortodoxiei românești.

Voievozii precum Petru I Mușat, Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș ș.a. , aflați „din mila lui Dumnezeu” în scaunul domnesc al Moldovei, au ctitorit și au împodobit așezarea monahală de la Neamț dându-i prestigiul de care s-a bucurat în istorie.

Prima biserică ctitorită de Petru I Mușat, partea inferioară a clopotniței și o altă biserică ridicată de Alexandru cel Bun, monumentală biserică „Înălțarea Domnului” care dăinuie până astăzi, ctitorită de evlaviosul voievod Ștefan cel Mare și Sfânt, pictura din timpul lui Petru Rareș și alte construcții din timpul lui Alexandru Lăpușeanu, sunt numai câteva dovezi ca în perioada secolelor XIV-XVI, Mănăstirea Neamț a strălucit prin măreția acestor fapte.

Călugării nemțeni însă au dat și ei prin osteneala mâinilor lor și prin darul lui Dumnezeu, multe opere de artă, bisericii românești și lumii întregi.

Scoala de caligrafi și miniaturisti din sec. al XV-lea condusă de Gavriil Uric și Teodor Mărișescu a scos creații de înaltă valoare teologică și artistică.

Evangelhariile scrise și decorate aici au ajuns în marile biblioteci ale lumii precum Londra, München, Moscova etc.

Mulți ierarhi ai Țărilor Române, și în special ai Moldovei, s-au pregătit pentru slujirea bisericii și a poporului, în atmosfera cărturărească de la Mănăstirea Neamț.

Astfel, Neamțul a fost și un locaș de luminare a minții prin știința de carte, funcționând între zidurile ei școli pentru monași și tineri chemați să învețe și să pătrundă pe treptele culturii.

Cronicarii, dascălii de slavonie, Macarie și Eftimie, ambii egumeni la Neamț, au continuat Letopisețul Moldovei. Mai târziu, în sec. al XVIII-lea, starețul Paisie Velicicovski, renumit în toată Biserica Ortodoxă, a dat din nou un puternic impuls activității culturale bisericești, dar mai ales vieții duhovnicești la Mănăstirea Neamț.

Nu exagerăm dacă afirmăm că Mănăstirea Neamț în secolele Evului de Mijloc, a fost un adevărat focar de cultură.

Cea mai veche mănăstire din Moldova a ajuns cu timpul să fie și cea mai mare și mai însemnată dintre aceste sfinte locașuri.

Încât, ceea ce sunt Lavra Pecerska pentru ucrainieni, Sf. Serghie-Zagorsk pentru ruși, Marea Lavră pentru greci, Rila pentru bulgari și Hilandar pentru sârbi, este Mănăstirea Neamț pentru Moldova și chiar pentru români în general.

Bibliografie Selectivă

Izvoare :

- Bogdan, Ioan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1912 și 1913.
 Costăchescu, Mihai, *Documenetele moldovenesti de la Ștefăniță Voievod*, 1517-1527, Iași, 1943.
 Idem, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, I (1377-1437), Iași, „Viața Românească”, 1931.
 Idem, II, (1438-1456), (1387-1458), Iași, 1932.
Documente privitoare la istoria României, A. Moldova, sec. XIV-XV, I, București, 1954.
D. I. R., A. Moldova, sec. XV, II, (1476-1500), București, 1954.
D. I. R., A. Moldova, sec. XVI, II, (1551-1570), București, 1951.
D. I. R., A. Moldova, sec. XVI, III, (1571-1590), București, 1951.
D. I. R., A. Moldova, sec. XVI, IV, (1591-1600), București, 1952.
Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, I, (întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975.
Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, I, (întocmit de Leon Șimanschi și Georgeta Ignat și Dumitru Agache), II, Buc., 1976.
 Panaitescu, P.P., *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, București, 1959.
 Idem, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, Buc., 1959.
 Ureche, Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ed. a II-a, îngrijită de P.P. Panaitescu, Buc., 1958.

Lucrări generale:

- Balș, Constantin și Nicolescu, Corina, *Mănăstirea Neamț*, Ed. Tehnică, 1958.
- Balan, Arhim. Ioanichie, *Patericul mănăstirilor nemțene*, Trinitas, Iași, 2001.
- Berza, Mihai, *Cultura Moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare* (Culegere de studii), Ed. Acad. R. P. R., Buc., 1964.
- Bogdan, Ioan, *Scrieri alese*, Ed. Acad. R. S. R., Buc., 1968.
- Cartojan, Nicolae, *Istoria Literaturii Române vechi*, vol. I, Buc., 1940.
- Demeny, Lajos și Lidia, *Carte, tipar și societate la români în sec. al XVI-lea*, Ed. Kriterion, Buc., 1986.
- Dobrescu, Nicolae, *Din istoria Bisericii Române, sec. al XV-lea*, Tipografia cărților bisericești, Buc., 1910.
- Idem, *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, Buc., 1906.
- Erbiceanu, Constantin, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, Buc., 1888.
- Grigoraș, Nicolae, *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Iași, 1978.
- Giurăscu, C. Constantin și G.C. Dinu, *Istoria Românilor*, vol. I, II, Ed. științifică, Buc., 1976.
- Giurăscu, C. Constantin, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din sec. al X-lea până la mijlocul sec. al XVI-lea*, Ed. Acad. R.S.R., Buc., 1967.
- Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, II, Buc., 1929.
- Idem, *Mănăstirea Neamțului*, Vălenii de Munte, 1912.
- Ivan, Ioan, Diacon și Porcescu, Scarlat, preot, *Mănăstirea Neamț*, Iași, Ed. M.M.S., 1981.
- Moisescu, I. Gheorghe, Diacon dr., *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, Buc., 1942.
- Panaiteescu. P.P., *Introducere la Istoria culturii românești*, Tipo, Moldova, Iași, 2000.
- Papacostea, Șerban, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, Ed. Corint, Buc., 2001.
- Petrescu, Stelian, *Odoarele de la Nemțu și Secu*, Buc., 1911.
- Pungă, Gheorghe, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușeanu*, Ed. Univers, „Al. I. Cuza”, Iași, 1994.
- Sextil, Pușcariu, *Istoria Literaturii Române, Epoca Veche*, Ed. Eminescu, Buc., 1987.
- Simionescu, Dan și Gheorghe, Buluță, *Pagini din Istoria Cărții Românești*, Ed. Ion Creangă, Buc., 1981.
- Ștrempel, Gabriel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, Ed. Acad. R.S.R., Buc., 1959.
- Theodorescu, Răzvan, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, Buc., 1976.
- Tomescu, Mircea, *Istoria Cărții Românești de la începuturi până la 1918*, Ed. științifică, Buc., 1968.

Tomescu, N. Constantin, *Scurtă povestire Istorică despre Sfânta Mănăstire Neamț*, Ed. Sf. Mănăstiri Neamț, M. Neamț, 1942.

Turedeanu, Emil, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, Ed. Enciclopedică, Buc., 1997.

Vasiliu, Ana, *Monasteres de Moldavie XIV-XV siècles*, Ed. Humanitas, Buc., 1998.

Vătășianu, Vasile, *Istoria Artei feudale în țările Române*, vol. I, Ed. Acad. R.P.R., Buc., 1959.

Vornicescu, dr. Nestor, Mitropolitul Olteniei, *Primele scrieri patristice în literatura noastră sec. IV-XVI*, Ed. Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1984.

Studii speciale:

Agachie, Dumitru, *Pomelnice Bisericești. Valoarea Documentară și semnificație istorică*, în *Teologie și viață*, Mitropolia Moldovei și Bucovinei, anul III (LXIX), nr. 11-12, 1993, p. 31-38.

Berechet, Ștefan, *Biserica și domnia în trecutul nostru*, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul LXIII, nr. 9, 1945, p. 424-456.

Boldur, V.A., *Biserica Ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Bogdan al III-lea și Ștefăniță*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul XLIII, nr. 3-4, 1967, p. 245-258.

Idem, *Biserica în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *B.O.R.*, LXXXII, nr. 7-8, 1964, p. 717-729.

Bulat G. T., *Întregiri la istoria Bisericii Moldovene, până la Ștefan cel Mare, după mărturiile noi*, în *M.M.S.*, anul XLV, nr. 5-6, 1969, p. 324-347.

Constantinescu, Radu, *Scrieri inedite ale mitropoliților din Moldova (sec. XV)*, în *B.O.R.*, anul XCIV, nr. 7-8, 1976, 785-791

Elian, Alexandru, *Moldova și Bizanțul în sec. XV, în Cultura moldovenească, în timpul lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1964.

Iorga, Nicolae, *Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamțului*, în *B.C.M.I.*, an III, (1910).

Mănăstirea Neamț în haină nouă, Studii, în *M.M.S.*, anul XXXVIII, nr. 5-6, 1962, p. 314-506.

Molin, Virgil, *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile ieromonahului Macarie*, în *M.M.S.*, anul XXXV, nr. 5-6, 1959, p. 303-313.

Păcurariu, Mircea, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în sec. XVI-XVIII*, Sibiu, 1968.

Popa, prof. Dr. Victor, *Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din sec. al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova*, în *Mitropolia Banatului*, anul VIII, nr. 7-8-9, 1958, p. 387-436.

Simedrea, Tit, *Viața mănăstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în *B.O.R.*, anul LXXX, nr. 7-8, 1962, p. 673-687.

Simionescu, Dan, *Mănăstirea Neamțului ca focar de cultură*, în „*Studii și cercetări istorice*”, vol. XVIII, Iași, 1943, p. 95-103.

Ulea, Sorin, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, în „*Studii și cercetări de Istoria Artei*”, tom. II, nr. 2, 1964, București.

The role of the Monastery of Neamț in the Romanian spirituality of XIVth - XVIth centuries (2nd part)

The Neamț Monastery played a role of exceptional importance in the history of the Church of Moldavia. Centre of spirituality, but also of culture, the Neamț Monastery offered great personalities that influenced the entire history of the Romanian countries.

The present study is a the second part (a continuation) of the work published in the previous number of the journal 'Theology and Life'.

Chapter III talks about the great personalities of the monastic life in Neamț monastery.

Chapter IV is about the activity of writing and then publishing books in Neamț Monastery and about the circulation of these books in the Romanian Principalities.

Chapter V speaks about the Neamț ecclesiastic treasury: liturgical vestments, Evangheliarion, Crosses, Sacerdotal attires.

A final chapter contains the concluding remarks about the necessity of the study of the church history.